

मराठी भाषेला सौंदर्य प्राप्त करुन देणारे भाषिक घटक

प्रा. डॉ. सुनील म. पवार,
ज. ए. इ. चे महिला महाविद्यालय,
स. वा. जोशी विद्यासंकुल,
डोंबिवली (पूर्व) – 421201.

अलंकार –

श्रोत्याच्या किंवा रसिकाच्या मनाला आल्हाद देण्याचे भाषेचे सामर्थ्य म्हणजे अलंकार होय. अलंकाराने भाषा परिणामकारक होते. सामर्थ्य प्राप्त होते. सरळ साधा अर्थ (वाच्यार्थ) थोडा वेगळ्या पद्धतीने वापरला जातो पण तो परिणामकारक असतो. आपण अलंकार वापरतो म्हणजे काय करतो; काही 'सौंदर्यशील शब्द' भाषाव्यवहारात वापरतो. 'सौंदर्यशील शब्द' हे प्रतिभावान, संवेदनशील मनाच्या माणसाला सुचतात ते त्याने ठेवलेल्या निरिक्षण शक्तीतून, ही अशी दैवी देणगी त्याला लाभलेली असते. निसर्गाकडे पहाण्याचा कवीचा दृष्टिकोन, त्याला आलेले अनुभव, त्याने भोगलेले भोग, सुख-दुःख या सर्व गोष्टींची सांगड तो एका सर्जनशील मनाने घालतो व त्यांना शब्दरूप देतो, तेंव्हा त्या शब्दाच्या अंगी मोठे बळ आलेले दिसते, अशा कोणत्या शक्ती असतात की ज्या शक्तीमुळे हा भाषिक व्यवहार अतिशय परिणामकारक होतो.

ह्याच परिणामकारक शक्तीची संकल्पना आपण स्पष्ट करू. शब्दशक्ती 3 प्रकारच्या आहेत— 1. अभिधा, 2. व्यंजना, 3. लक्षणा.

1. ज्या शब्दशक्तीद्वारे व्यक्त होणारा अर्थ साधा, सरळ व संकेताने ठरलेला असतो, त्यास 'अभिधा' शक्ती म्हणतात. उदा. 'साप' हा शब्द उच्चारल्याबरोबर अथवा वाचल्याबरोबर 'एक सरपटणारा प्राणी' एवढे आपल्याला कळते. हा अर्थ व्यक्त करणारी शब्दशक्ती म्हणजे अभिधा शक्ती होय. आणि या शक्तीच्या सहाय्याने व्यक्त होणारा आशय असतो त्याला 'वाच्यार्थ' असे म्हणतात.
2. व्यंजना – या शक्तीत लेखक/कवीला केवळ 'साप' या शब्दाचा वाच्यार्थच उपयोगाचा नाही तर 'साप' या शब्दातून ध्वनीत होणारा वेगळा अर्थ अभिप्रेत असतो. उदा. समाजात वावरणारे असले साप ठेचून काढले पाहिजेत – म्हणजेच या

वाक्यातील 'साप' या शब्दातून 'दुष्ट माणसे' हा अर्थ कवीला/लेखकाला अभिप्रेत आहे. हा अर्थ व्यक्त करणारी शब्दाची शक्ती म्हणजे 'व्यंगना' होय व याद्वारे उच्चारला जाणारा अर्थ म्हणजे 'व्यंगार्थ' होय. तर 'घड्याळात पाच वाजले' असे म्हटले तर वेगवेगळ्या व्यक्तींना वेगवेगळे अर्थ सुचीत होतील. 'पाच वाजले' असे म्हटल्यावर बाबांना वाटते चहाची वेळ झाली आहे. मुलांना वाटते क्रिडांगणावर जाण्याची वेळ झाली आहे, शाळा सुटल्याची, शिपायाला शाळा बंद करण्याची – म्हणजे मुळ अर्थ जसाच्या तसाच राहून त्या एकाच वाक्यातून वेगळा अर्थ ज्यावेळेस ध्वनीत होतो त्या शब्द शक्तीस 'व्यंगार्थ' असे म्हणतात.

तर, आपल्या नेहमीच्या बोलण्यात असे काही वाक्य येतात की, त्यांचा शब्दशाः अर्थ न घेता सुसंगत असा अर्थ त्यावर लागतो. उदा. जेवणाची पान वाढून तयार झाली की आपण म्हणतो चला पानावर बसा, या ठिकाणी 'पानावर' याचा शब्दशाः अर्थ घेतला तर अनर्थ होईल म्हणून शब्दाला सुसंगत अर्थ घेतला पाहिजे, म्हणजे या शक्तीस लक्षणाशक्ती म्हणतात आणि या शक्तीद्वारे प्रगत होणाऱ्या अर्थाला 'लक्ष्यार्थ' असे म्हणतात.

एकूणच शब्दाच्या विविध शक्तीतून भाषेत विविध रूपे आढळतात आणि त्यामधूनच रूपक, प्रतिक, प्रतिमा आणि प्राक्कथा हे भाषेचे प्रकार निर्माण होतात.

वाच्यार्थ, लक्षार्थ व व्यंगार्थ हि 3 कार्ये भाषेची साहित्याच्या क्षेत्रात कमी-जास्त आढळली तरी अर्थ दृष्टीकोनातून पाहता भाषेला अधिक उठाव व स्पष्टता येण्याचे सामर्थ्य किंवा भाषिक प्रयोग करण्याचे सामर्थ्य रूपक, प्रतिक, प्रतिमा आणि प्राक्कथा यांच्या सहाय्याने शक्य होते.

यातील प्रतिक आणि प्राक्कथा अधिक सामुहीक माणल्या जातात. त्या अधिक स्थिर व साहित्य व्यतिरिक्त अन्य सांस्कृतिक क्षेत्राशी निगडीत असू शकतात तर, रूपके व प्रतिमा मात्र त्याहून अधिक वैयक्तिक व साहित्यिकांच्या मानसशास्त्रीय प्रक्रियांशी अधिक जुळलेल्या असतात.

रूपक – भाषेच्या एका खास प्रवाही अर्थ योजनेच्या वृत्ताला रूपक प्रक्रिया म्हटले आहे, एका वस्तुचे गूणधर्म किंवा स्वरूप दुसऱ्या वस्तुशी जोडले की रूपक निर्मिती होते या प्रक्रियेत दोन्ही वस्तूच्या गुणधर्मात किंवा स्वरूपात फेरफार होतात. उदा.

सूर्य नव्हे कुठे बुडाला सोन्याचा गोळा.

एकीचे गुणधर्म आणि स्वरूप दुसरीवर लादले जातात. व्यावहारिक भाषेत सामान्य लोक मोठ्या प्रमाणावर रुपकांचा वापर करत असतात.

‘ऊन मी म्हणत होते, विमानाने पंख पसरले, खुर्चीचे पाय मोडले. हे नेहमीच्या बोलण्यातील रुपके आहेत.

प्रतिक – प्रतिकाची निर्मिती ही मानवी मनाची सतत चालणारी नैसर्गिक क्रिया मानली जाते. माणसाचे चित् आणि प्रतिमा यांना प्रातिनिधीक स्वरूप देण्याकडे प्रतिकांचा कल असतो. आधुनिक काळात प्रतिकांचे खाजगीकरण करण्याकडे कवींचा कल दिसतो. निरनिराळ्या जागा, क्षेत्रामधून प्रतिके शोधण्याची वृत्ती आधुनिक युगात प्रबळ आहे. मर्दकरांची औद्योगिक क्षेत्रातील प्रतिके, माडगूळकरांची वन्य सृष्टीतील प्रतिके, ख्रिस्तीधर्माचा क्रूस, मराठ्यांचा भगवा झेंडा, नाझिचे स्वस्तिक, ही प्रतिके पारंपरिक ठरली आहेत. अजिंठा/वेरुळ या आपल्या प्राचीन शिल्पकलेत व चित्रकलेत धार्मिक प्रतिकांची विशिष्ट भाव-भावना दर्शविल्या आहेत. शिवाय प्रतिक अर्थाचा असा रुपबंध स्पष्ट करतो की हा रुपबंध वारंवार एकाच कृतीत किंवा अनेक कलांमध्ये एकच अर्थ संग्रह व्यक्त करतो. उदा. विष्णूची मुर्ती असली की तिच्या खाली गरुड, शंकराची- नंदी, गणपती-उंदीर इत्यादी.